

KNAPP ÉVA

Gilgengart. Egy német nyelvű imádságokönyv a 16. század elejéről

A 15. század utolsó két és a 16. század első két évtizedében alapvető átalakulás megy végbe az európai kézirat- és könyvtermelésben. A könyvnyomtatás feltalálása után a könyvtörténetben döntő fordulópontként általánosan elfogadott 1480-as év körül a kézzel írott könyvek mellett még nagyon kevés a nyomtatott könyv, 1520 körül viszont a nagyszámú nyomtatott könyv mellett már csak nagyon kevés könyvet írtak kézzel. Ebben az időszakban a nyomtatott könyv fokozatosan háttérbe szorítja az egyedi kéziratot, a nyomtatási eljárások és a betűtípusok sokfélesége fokozatosan egységesül. Kialakul a nyomtatott címlap, a fólió formátum helyét egyre kisebb méretek veszik át, s ekkor jelenik meg először nagyobb számú korabeli szöveg nyomtatásban. A másoló ipar és a másoló műhelyek csaknem teljesen háttérbe szorulnak vagy jelentőségüket veszítik, a hivatásos másolók bibliofil kéziratok előállítására specializálódnak. Kialakul a kiadók hálózata, a könyv árucikké válik, s a könyvpiac a fontosabb európai kereskedővárosok tömeges értékesítési lehetőségeire rendezkedik be. A kolostorokban az aszkézis egyik formájaként 1480 után is másolnak kéziratokat, s a fejedelmi megrendelőknek továbbra is készülnek kéziratok. A kéziratok másolása utolsó csúcspontját a 16. század elején éri el, azon mesterek körében, akik a könyvnyomtatással szemben hangsúlyozott konzervatív igények kielégítésére régi kéziratokat másolnak és őriznek meg az utókornak. Főúri körökben még a 16. század elején is gyakran lebecsülik a nyomtatott könyvet és olcsó alapanyagát, a papírt, s a pergamen kéziratok és nyomtatványok reprezentatív szöveghordozójaként egyaránt előnyben részesítik. A kéziratok másolása és a nyomtatott könyv rivalizálását különösen jól mutatják azok a kéziratok, amelyeket nyomtatványok másolásával állítottak elő. Mindezek a változások egy műfaj, az imádságokönyv — és néha egyetlen kézirat történetében is nyomon követhetők.

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található egy német nyelvű imádságokönyv a 16. század elejéről, amely egy egykorú nyomtatvány kézzel írott másolata.¹ A kódexet vörössel vonalazott és keretezett, finom minőségű

¹ SZILÁGYI Sándor: *A Budapesti M. Kir. Egyetemi Könyvtár codexinek címjegyzéke*. Bp. 1881. 112. A kir. m. tud. egyetem könyvtárában lévő kiválóbb zsenge nyomtatványok és codexek jegyzéke (1470–

pergamenre készítették. A körülvágott kézirat átlagos mérete 133 × 100 mm, terjedelme 111 lap. Különösen a kézirat elején és végén található lapok a tartós használat nyomait mutatják. A tiszta és szabályos írás a legkorábbi frakturtípus betűinek pontos másolata. Az egyhasábos írás általában folyamatos, s mindössze három üres oldal található a kódexben. A kéziratot hét széles keretezésű, gazdagon színezett egész oldalas fametszet díszíti, a szöveges oldalak egy részét ugyancsak színezett fametszetek keretezik. Az egész oldalas figurális díszítések szoros tartalmi kapcsolatban állnak az utánuk következő szöveges résszel. A kézirat elején egy lap hiányzik: ennek egyik oldalán a cím, a másik oldalán az első szövegegységhez kapcsolódó ábrázolás volt található. A kézirat pontosan követi a mintául szolgáló nyomtatvány ívszámozását, ami egyben jelzi, hogy a kódex eredetileg 14 nyolc lapos ívből, tehát összesen 112 lapból állt. Az egész oldalas illusztrációkkal szembeni oldalakon a hosszabb szöveg-egységek elején nagyméretű, háromsoros, a szövegek elején kisebb, kétsoros iniciálék találhatók. A szöveget számos oldalon több, piros és kék színű, fordított D betűre emlékeztető szakaszolójel tagolja.

A kézirat nyolc fő szerkezeti egységét bűnbánati és búcsúimádságok, Mária-imádságok, a Szentháromsághoz fűződő imádságok, Krisztus szenvedéséhez kapcsolódó szövegek, áldozási imádságok, a Mária-imádságok egy újabb csoportja, a hét bűnbánati zsoltár litániával és Szt. Anna-imádságok alkotják. Ennek megfelelően a nagyobb szerkezeti egységek előtti egész oldalas ábrázolások témái (a hiányzó első kép kivételével, amely egy gyónási jelenetet ábrázolt) sorrendben a következők: holdsarlós Madonna, Szentháromság, Gergely pápa miséje, áldozási jelenet, Mária a gyeppadon, az imádkozó Dávid király, Szt. Anna harmadmagával. A keretdíszeket figurális és ornamentális motívumok laza egymásbaszövése alkotja.

A kódexet vékony fatáblára húzott, vörösesbarna, kissé kopott aranyozott bőrkötés borítja, amely a virágdíszes, legyezőmotívumos nagyszombati kötések egyik változata a 17–18. század fordulójáról.² Elöl és hátul azonos, kettős keretezésű tükrében bélyegzőkkel készített sarok- és középképművek: négy stilizált virágos, indás sarokdísz egy tizenhat sugaras legyezős középdísz fog közre. A tükrözött vonalkeretben futó, görgetőkkel benyomott keretdíszek körül a belső rombusz alakú virágos, a külső indás, csipkés. A négy mezőre osztott gerincen középen apró virágok sorakoznak. A kötéstáblákat két, hátulról előre záródó filigrán vaskapocs fogja össze. A kapocs a kötéssel egykorú, s ékszerész, ötvös vagy fegyverműves finoman kidolgozott egyedi munkája. A

1729). Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest, J155. 15v. No. 75. A 18–19. és 49–50. lap között egy-egy lap számozatlan maradt: 18a, 49a.

² Vö. IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert – CZAKÓ Elemér: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története*. Bp. 1927. 69., ROMHÁNYI Károly: *A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században*. Bp. 1937. No. 185, 191.

kapcsokat tartó négy pántot két-két réz szegeccsel a fatáblába süllyesztett fém-lapokhoz erősítették.

A kódexben egy behelyezett papírlapon korábban a „Michaelis Winckler Anno 1782” bejegyzés volt olvasható.³ Az első kötéstábla belső oldalán található 19. századi írás azt rögzíti, hogy a kéziratot bejegyezték az Egyetemi Könyvtár katalógusába.

A nyomtatott előzmény

A kézirat alapjául szolgáló nyomtatványt Berkovits Ilona határozta meg 1931-ben.⁴ Ez a „Gilgengart” rövidített címen ismert imádságoskönyv, amely 1520-ban és 1521-ben két kiadásban jelent meg az augsburgi Johann Schönsperger nyomdájában.⁵ Ezen kívül még két különböző, impresszum nélküli kiadása, illetve kiadásváltozata ismert ugyanebből az időből.⁶ E kiadások egy részét ma már csak leírásból ismerjük. Az 1520-as kiadásból a müncheni Bayerische Staatsbibliothek őriz egy példányt.⁷ A nyomtatvány ritka előfordulását jelzi, hogy az egyik évszám nélküli kiadásnak a berlini királyi könyvtárban őrzött színezetlen példányát már 1913-ban faksimile kiadásban megjelentették. Ebben a hiányzó nyomdai iniciálékat egy zwickaui példányból, az egyik hiányzó metszetet pedig az 1520-as kiadás müncheni példányából vették át.⁸ A különböző kiadások (kiadásváltozatok), illetve azok fennmaradt példányai között kisebb formai eltérések találhatók: így például a címlap és a szöveg sorainak tördelésében, a címlap egy (piros), illetve két (piros és fekete) színnel történt nyomásában, a betűk cikornyáiban, az iniciálék és az impresszum közlésében,

³ VIZKELETY, A.: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. I–II.* Bp. 1969–1973. II. 86.

⁴ BERKOVITS Ilona: *A budapesti Egyetemi Könyvtár festett kéziratának egy csoportja* = MKsz 38 (1931). 1–22. Vö. AGGHÁZY Mária: *Hat évszázad könyvdíszítései, miniatúrái.* Szépművészeti Múzeum. A Grafikai Osztály kiállítása. Bp. 1966. No. XL.

⁵ PANZER, M. G. W.: *Annalen der ältern deutschen Literatur... bis MDXX.* I. Nürnberg, 1788. (Reprint: Hildesheim, 1961.) No. 972., WELER, E.: *Repertorium typographum.* Die Deutsche Literatur im ersten Viertel des sechszehnten Jahrhunderts. Reprint: Hildesheim, 1961. No. 1708., *Verzeichnis der im deutschen Sprachgebiet erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts.* (VD 16) Hg. von der Bayerischen Staatsbibliothek. I. Abteilung. Verfasser – Körperschaften – Anonyma. Bd. 7. Fis–Gn. Stuttgart, 1986. G. 2035, G 2036.

⁶ PANZER: *l. m.* (l. a 5. sz. jegyzet), No. 37., *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975.* (BLC) 1–360. London, 1979–1987. 61, 481, 125, 49. Vö. DODGSON, C: *Beiträge zur Kenntnis des Holzschnittwerks Jörg Breus* = *Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen XXI* (1900). 211. 1. sz. jegyzet.

⁷ L. impr. membr. 25a.

⁸ CLEMEN, O. (Hg.): *Der Gilgengart.* Augsburg, Hans Schönsperger, c. 1520. Zwickau, 1913. 12. A fennmaradt további példányok felsorolása Clemen 13.

illetve elhagyásában, a metszetek elhelyezésében és színezésében, valamint az oldalak keretezésében.

A kiadványt megjelentető nyomdász, az idősebb Johann Schönsperger 1508-tól kezdve I. Miksa császár szolgálatában állt.⁹ Mintegy száz ismert nyomtatványa közül kiemelkedik a császár imádságoskönyve 1513-ból, valamint stilizált önéletrajzi munkája, a *Teuerdank* 1517-ből és 1519-ből. A bibliofília terén VI. Károly francia, Vencel cseh, Ferdinánd nápolyi király és Hunyadi Mátyás mellé állítható Miksa császár korán felismerte a nyomtatott könyv jelentőségét, ugyanakkor élete végéig vonzódott a miniatúrákkal díszített egyedi kéziratokhoz.¹⁰ A kiadványait ékesítő fametszetekhez például gyakran akvarell vázlatokat és miniatúrákat készíttetett, a hősi eposzok gyűjteményét tartalmazó ún. *Heldenbuch* szövegét pedig pergamenre íratta és miniatúrákkal díszíttette. A Dürer, Lucas Cranach és más neves mesterek által illusztrált imádságoskönyvét ugyan kinyomtatták, de a császár saját példánya a kézi rajzokkal díszített unikum maradt.¹¹ A kéziratok és a nyomtatványok előállítását lépésről lépésre nyomon követte, számtalanszor beleavatkozott a kivitelező művészek munkájába, és személyisége csaknem minden megbízásából készült művön nyomot hagyott. Foglalkoztatta a kézzel írott és nyomtatott betű kapcsolata: nyomdászát arra ösztönözte, hogy a bécsi udvari kancellária elegáns kalligráfiáját, annak tolljátékait, illetve a császár kézzel írott egykori tankönyveinek írásmódját a betűöntés és a könyvnyomtatás technikájával, a betűk formájával és a betűtesthez beillesztett cikornyák segítségével reprodukálja.¹² Az előzmények nélküli tipográfusi vállalkozás keretében a basztárd írás elemeinek felhasználásával így jött létre először az ún. Gebetbuchschrift, majd a valamivel kisebb betűkből álló Teuerdankschrift, végül a legapróbb betűs Gilgengartschrift, amely a Teuerdankschrift kicsinyített és egyszerűsített változata.¹³ Ez a betűtípus a szignatúrákban már a *Teuerdank* 1517-es kiadásában megjelenik, önállóan pedig a *Gilgengart*ban alkalmazzák először. Ezek a típusok, amelyek augsburgi fraktura néven kerültek be a nyomdászat történetébe, gyorsan elterjedtek és alapul szolgáltak a frakturbetű további fejlődésének.

Bár a *Gilgengart* megrendelőjére egyik kiadásban sincs közvetlen utalás, a nyomtatvány betűtípusa és keletkezési körülményei egyértelműen tanúsítják

⁹ BENZING, J.: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1982. 13.

¹⁰ UNTERKIRCHER, F.: *Maximilian I. Ein kaiserlicher Auftraggeber illustrierter Handschriften*. Hamburg, 1983.

¹¹ GIEHLOW, K. (Hg.): *Kaiser Maximilians I. Gebetbuch mit Zeichnungen von Albrecht Dürer und anderen Künstlern*. Faksimiledruck. Wien, 1907.

¹² WEHMER, C.: *Mit gemäl und schrift. Kaiser Maximilian I. und der Buchdruck*. In: *In Libro Humanitas. Festschrift W. Hoffmann*. Stuttgart, 1962. 244–276. Vö. FICHTENAU, H.: *Die Lehrbücher Maximilians I. und die Anfänge der Frakturschrift*. Hamburg, 1961.

¹³ CRONS, E. – KIRCHNER, J.: *Die gotischen Schriftarten*. Leipzig, 1928. 36, 46, 62.

Miksa császár mecénási szerepét. A megrendelőre való nyílt utalás hiánya azzal magyarázható, hogy a vállalkozás csak a császár halála után valósulhatott meg, követve ezzel az imádságoskönyv és a *Teuerdank* sorsát: az imádságoskönyv kinyomtatása más tervek miatt félbeszakadt, a *Teuerdank* első kiadásának példányait pedig a császár haláláig ládában őrizték, s csak 1526-ban osztották szét. Míg az imádságoskönyv és a császár két önéletrajzi műve, a *Teuerdank* és az ugyancsak befejezetlenül maradt, csupán 1775-ben kinyomtatott *Weisskunig* keletkezés- és kiadástörténetét elég pontosan ismerjük,¹⁴ a *Gilgengart* születésének több részletét homály fedi. Nem ismerjük a szöveg összeállítóját, csak feltételezhetjük, hogy ezt a munkát a császár környezetének valamelyik egyházi tagja végezte. Az is csak hipotézis, hogy a császár célja a könyvvel a torzóban maradt imádságoskönyv után egy kevésbé igényes és költséges, ám mégis különleges és reprezentatív kiadvány megjelentetése volt. Ugyanakkor aligha feltételezhető, hogy a *Gilgengart* impresszum nélküli kiadásai korábbiak lennének az 1520-as kiadásnál, s hogy még a császár életében megjelentek. Sokkal valószínűbb, hogy Miksa több más vállalkozásához hasonlóan ennek a könyvnek a megjelentetése is pénzhiány miatt maradt el, s bár a betűk és — mint azt látni fogjuk — a fametszetek már korábban készen voltak, a könyv kinyomtatására már csak a császár halála után került sor. Nem tudunk biztosat a *Gilgengartschrift* tervezőjéről, a betűk metszőjéről és öntőjéről sem. A német kutatás máig nem egyezett meg abban, hogy ki vagy kik készítették a három betűtípus közvetlen előképeit az augsburgi betűmetsző számára. Csupán annyi biztos, hogy mindhárom kiadvány betűinek stílusa a birodalmi kancellária és a császári udvar írnokműhelyében jött létre. Az 1513-as imádságoskönyv és a *Teuerdank* betűinél az újabb kutatás a holland Jost de Negker betűmetsző közreműködésére gondol.¹⁵ Negker 1485 körül született Antwerpenben, és 1508 körül érkezett Augsburgba, hogy Schönspergerrel közösen a császári megbízásokon dolgozzon. E két kiadvány betűi már 1512 körül elkészülhettek, s 1517-ben már a *Gilgengart* típusai is készen voltak.

Valamivel jobb a helyzet a szignálatlan fametszetek készítőjével. A korábbi bizonytalan hozzárendelésekkel szemben, melyek az egész oldalas illusztrációkat több különböző metszőnek tulajdonították,¹⁶ Heinrich Theodor Muser a korabeli augsburgi könyvtermelés illusztrációs anyagának vizsgálatával 1927-ben megállapította, hogy az összes metszet egy bizonyos Petrarka mester alko-

¹⁴ WEHMER: *i. m.* (I. a 12. sz. jegyzetet) 245–269.

¹⁵ WEHMER: *i. m.* (I. a 12. sz. jegyzetet) 253–257.

¹⁶ DODGSON: *i. m.* (I. a 6. sz. jegyzetet) 210–211., MUSER, R.: *Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance (1460–1530). I–II.* München, 1922. I. No. 959., HOLLSTEIN, F. W. H.: *German engravings, etchings and woodcuts ca. 1400–1700. I–(XXVIII).* Amsterdam, 1954–(1980). IV. 163. No. 27–29.

tása.¹⁷ Az ismeretlen augsburgi metsző nevét fő művéről, Petrarca *Remedium utriusque fortunae* című munkájának 1532-ben megjelent német nyelvű kiadásához készített illusztráció sorozatáról kapta.

A kézirat keletkezése, viszonya a nyomtatványhoz, utóélete

A kézirat keletkezési körülményeire közvetlen utalást nem találunk a kódexben. Ha volt is ilyen, az legfeljebb az elveszett címlapon vagy az ugyancsak elveszett eredeti kötéstáblán kaphatott helyet. Így nincs más lehetőség, mint megvizsgálni a kézirat eltéréseit a nyomtatványhoz viszonyítva, s ebből következtetni a keletkezés körülményeire.

A kódexet összehasonlítva a nyomtatvány 1520-as kiadásának Münchenben őrzött példányával, a következő eltéréseket találjuk.¹⁸ A kézirat nem teljesen hű másolata a nyomtatványnak, bár annak betűtípusát pontosan követi, s a betűk közti különbségek nagyjátval is nehezen vehetők észre. A kódexet tehát olyan másoló írta, aki fölényesen birtokában volt a fraktura típusú írásnak. A másoló nem tartja be a nyomtatvány sorainak zárt formáját, és a sorok között gyakran egy-két szótagnyi eltérés található. A sorok végén a betűk néha összerolódhatnak. A formai eltérések mellett a szövegben is találunk különbségeket. Bár a kódex szövege azonos dialektusban íródott a nyomtatvánnyal, kisebb helyesírási eltérések gyakran előfordulnak. Fontos tartalmi különbség, hogy a nyomtatvány imádkozóra vonatkozó hímnemű nyelvtani formáit a kéziratban néhány kivétellel nőnemű alakra változtatták (pl. „ich armer sünder — ich arme sünderin, mich arme dienerin”). A kódex finom pergamenre íródott a nyomtatvány durva pergamenjével szemben. A kódex utolsó lapjáról hiányzik a nyomtatvány megjelenési helye, éve és a nyomdász neve, viszont az ívek a nyomtatvány mintájára a jobb alsó sarokban számozottak. A kódexből elveszett az első lap, ezért a nyomtatvány címlapja és a címlap hátoldalán található fametszet a gyónási jelenettel hiányzik.

A kézirat csonkaságából fakadó eltérés, hogy a kódexben összesen 14, a nyomtatványban 15 különböző keretdíszet találunk. A keretdíszek elhelyezése a kódexben általában nem felel meg a nyomtatványnak, attól eltérő lapokon szerepelnek. A kódexbeli levonatok színezése az illuminálás szabályai és technikája szerint készült, a nyomtatvány metszetei híg festékkel, világos színekkel enyhén színezettek. A *Gilgengart* különböző kiadásában az iniciálék helyét üre-

¹⁷ MUSPER, H. Th.: *Die Holzschnitte des Petrarkameisters*. Ein kritisches Verzeichnis. München, 1927.

¹⁸ Vö. BERKOVITS: *i. m.* (l. a 4. sz. jegyzetet) 21–22. Hogy a másolat pontosan melyik kiadás alapján készült, a különböző kiadások közti minimális eltérések miatt csak az összes kiadás példányainak összevetése alapján lehet megállapítani.

sen hagyták, illetve nyomdai iniciálékat alkalmaztak, a kódex nagy kezdőbetűit kézzel festették.

Mindezek alapján csupán annyi biztos, hogy a kódexet előkelő hölgynek szánták. Ezen túlmenően Berkovits Ilona megkockáztatta a feltevést, hogy a kéziratot „a császár felesége számára” készítették.¹⁹ A nyomtatványok kézi másolásának gondolata valóban nem volt idegen Miksa császártól, amint ezt a második feleségével, Bianca Sforza Máriával kötött házassága alkalmából 1494-ben megjelent *Epithalamion*nak a császári pár kettős portréjával díszített kézirat másolata tanúsítja.²⁰ Ezt a másolatot, amely 1509-ben, a házasságkötés után 15 évvel, kései ajándékként készült a császárnénak, a *Gilgengart* kézirat másolata közvetett formai előzményének tekinthetjük. A kódex hozzárendelésénél konkrét személyhez nehézséget okoz, hogy az alapul szolgáló nyomtatvány első évszámmal jelzett kiadása a császár halála utáni évben jelent meg, a kézirat tehát csak ez után készülhetett. Másrészt Miksa második felesége, Sforza Mária 1511-ben meghalt, harmadik feleségével, II. Ulászló magyar király leányával, a kiskorú Anna hercegnővel pedig 1515-ben kölcsönös örökösödési szerződés keretében azzal a feltétellel kötött házasságot, hogy halála után Annát Miksa egyik unokája, Károly vagy Ferdinánd főherceg veszi feleségül nagykorúsága elérésekor. Ugyanekkor Ulászló Lajos fiával eljegyezte Miksa unokáját, Máriát, s a császár Lajost fiává fogadta.²¹ Anna 1521-ben lesz Ferdinánd felesége, Lajos és Mária 1522-ben kötnek házasságot. Mindezen körülmények ismeretében nem valószínű, hogy a kódex Annának készült. Magyarországi Anna kézzel írott imádságoskönyvét egyébként is ismerjük: Ferdinánd császár udvari festője, Jakob Seisenegger (?) 1524-ben készítette pergamenre, s többek között Ferdinánd és Anna egész alakos portrészertő ábrázolása díszíti.²² Inkább lehetséges, hogy Miksa császár unokájának, Máriának, később II. Lajos magyar király feleségének szánták nászajándékként. S bár a gondolat még föltehetően Miksától származik, a közvetlen megbízást a másolat elkészítésére minden valószínűség szerint már nem ő, hanem unokája, Ferdinánd császár, Mária testvére adta.

Közvetve a kézirat Mária főhercegnő, a későbbi Mária királyné számára készíttetését támasztják alá a kódex további sorsára vonatkozó adatok, illetve feltevések. Biztosan csupán annyit tudunk, hogy a Magyarországra került kéziratot a 17–18. század fordulóján a nagyszombati jezsuita nyomdában újrakötötték, majd 1782-ben Winkler Mihály bonyhádi plébános tulajdonába jutott.

¹⁹ BERKOVITS: *i. m.* (l. a 4. sz. jegyzetet) 21.

²⁰ UNTERKIRCHER: *i. m.* 1983. (l. a 10. sz. jegyzetet) 54, No. 82.

²¹ HERMANN Zsuzsanna: *Az 1515. évi Habsburg–Jagelló-szerződés*. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. Bp. 1961. 28–29.

²² MENHARDT, H.: *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek I–III*. Berlin, 1960–1961. No. 2755., HILGER, W.: *Ikongraphie Kaiser Ferdinands I. (1503–1564)*. Wien, 1969. 154–155. No. 50.

Ugyanezekben az években jutott Winkler tulajdonába a később *Nádor kódex* néven ismertté vált 16. század eleji kézirat a pozsonyi klarissza kolostorból.²³ Lehetséges tehát, hogy a *Gilgengart* másolata is Pozsonyból jutott Winklerhez.²⁴ A kódex Pozsonyba kerülése összhangban áll a feltevessel, hogy a kézirat eredetileg Mária királyné birtokában volt: amikor a királyné a mohácsi vereség hírére Budáról elmenekült, Pozsonyba ment, ahol több hónapig időzött, s a magával vitt kincsek, könyvek és iratok egy részét a pozsonyi káptalan őrizte meg.²⁵ Amikor aztán II. József császár tervbe vette a káptalan feloszlását,²⁶ a könyvtár legértékesebb darabjait egyházi személyekhez menekítették. A feltevéseknek ez a sorozata egyben megoldja a kódex Magyarországra kerülésének problémáját, ami egyébként külön magyarázatot igényel.

Műfaj, szerkezet, tartalom, források

A kódex az alapjául szolgáló nyomtatvánnyal együtt a későközépkori német nyelvű illusztrált imádságoskönyveknek abba a csoportjába tartozik, amelyre a döntően liturgikus jellegű összeállításokkal (pl. a órás-könyvekkel) szemben a magánáhítatra szánt imádságsszövegek jellemzők. Ezek a személyes áhítat céljára nagyrészt olyan szövegeket tartalmaznak, amelyek latin előzményei sem a hivatalos liturgiában, sem a különféle paraliturgikus imádsággyakorlatokban (pl. *Officium parvum BMV*) nem fordulnak elő. A két fő típus között számos átmeneti forma található, s egyértelmű hozzárendelés nem mindig lehetséges. Az első német nyelvű imádságoskönyvek a 14. században jönnek létre. A magánáhítatra szolgáló gyűjtemények többsége 1450 után keletkezik, elsősorban a délnémet területen lévő női kolostorok lakóinak, míg a Németalföldön a órás-könyv az uralkodó típus. A könyvnyomtatás első időszakában viszonylag kevés magánáhítatra szolgáló német nyelvű imádságoskönyv készült, ezek használói növekvő mértékben világiak. A *livres d'heures* franciaországi szerepéhez ha-

²³ TOLDY Ferenc: *Nádor-Codex*. A Pesti Egyetemi Könyvtár eredetiéből. Buda, 1857. 5. A két kódexet a később Veszprémi-kódexnek elnevezett harmadik kézirattal együtt Winkler mint gödrei plébános, címzetes pécsi kanonok 1803-ban ajánlotta fel a budapesti Egyetemi Könyvtárnak; GALAMBOS, F. (Hg.): *Glaube und Kirche in der Schwäbischen Türkei des 18. Jahrhunderts*. Aufzeichnungen von Michael Winkler in den Pfarrchroniken von Szakadát, Bonyhád und Gödre. München, 1987. 124–246.

²⁴ A kódex pozsonyi őrzésének lehetőségét már Fitz József is felvetette, aki a pozsonyi jezsuiták könyvjegyzékének egyik szűkszávú bejegyzésében ennek az imádságoskönyvnek a leírását vélte megtalálni: „*Liber precativus manuscriptus (No.) 1140 8° Germ.*” *Catalogus librorum In residentia abolitae Societatis Jesu ad Sanctum Martinum Posonii adinventorum*. (Descriptus 18. Febr. 1781. praesentae 8. Jul. 1776.) Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest J10/9. 52. Vö. BERKOVITS: *i. m.* (l. a 4. sz. jegyzetet) 19. 1. sz. jegyzet.

²⁵ ORTVAY Tivadar: *Mária, II. Lajos király neje 1505–1558*. Bp. 1914. 190–327.

²⁶ RIMELY, C.: *Capitulum insigne ecclesiae collegiatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem*. Posonii, 1880. 85., KNAUZ Nándor: *Válaszul Rimely Károly adalékjára*. Bp. 1881. 37.

sonló funkciót töltött be a 16. század elején Németországban a *Hortulus animae* című imádságyűjtemény és annak német nyelvű változata, a *Seelengärtlein* (Wurzburg der Seel), melyből 1498 és 1598 között mintegy 140 különböző kiadás ismert. A hóraskönyvekkel szemben a személyes használatra szánt imádságoskönyvek szöveganyaga tartalmi és formai szempontból egyaránt sokkal változatosabb, szerkezete kötetlenebb.

A laikus használatra készült imádságoskönyvek külön csoportját alkotják a fejedelmek kézzel frott díszes imádságoskönyvei, amelyek rendszerint a liturgikus imádkozási stílust képviselik: nagyrészt teljes hóraskönyvek vagy azok részleteit más imádságokkal együtt tartalmazzák, s a személyes imádkozásra csak ritkán adnak lehetőséget. A fejedelmi imádságoskönyvek két további csoportra oszthatók, aszerint, hogy az uralkodók csupán használták vagy pedig egyenesen az ő megrendelésükre készítették őket.²⁷ I. Miksa császárt különleges hely illeti meg a későközépkori fejedelmi imádságoskönyvek történetében, mivel személyéhez közvetlenül összesen négy különböző imádságoskönyv fűződik.

Csupán közvetve kapcsolódik Miksához anyjának, Eleonóra császárnénak 1463 körül készített imádságoskönyve, amelyet még gyermekként lapozgathattott.²⁸ Az első imádságoskönyvet Miksa megrendelésére 1486 körül a burgundi udvarban készítették. Ez a nem a reprezentációt, hanem a napi használatot szolgáló ún. régebbi imádságoskönyv tartalmában is különbözik a hóraskönyvektől, mivel az imádságokat a császár saját elképzelése szerint állították össze.²⁹ Több szöveg más imádságoskönyvekben is megtalálható, de más összefüggésben, más szövegeknek nincs előzménye, s feltehetően neki szereztek, míg számos további imádságot utólag írtak be a kódexbe. A föltehetően I. Miksa részére készült második összeállítás szoros tartalmi kapcsolatot mutat az elsővel és a harmadikkal, s mintegy a kettő közti változatként értékelhető.³⁰ A harmadik gyűjteményt, amit néha egyszerűen I. Miksa császár imádságoskönyvének neveznek, valószínűleg a Miksa apja, Frigyes császár által 1460-ben alapított Szt. György rend tagjainak állították össze, de az is lehetséges, hogy a császár különleges alkalmakkor ajándékozott belőle.³¹ Első része

²⁷ HAIMERL, F. X.: *Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands*. München, 1952. 109–114.

²⁸ UNTERKIRCHER, F.: *Inventar der illuminierten Handschriften, Inkunabel und Frühdrucke der Österreichischen Nationalbibliothek I. Die abendländischen Handschriften*. Wien, 1957. 57. ÖNB Cod. 1942., MËNHARDT: *i. m.* (I. a 22. sz. jegyzet) I. No. 1907. (Theol. 966), UNTERKIRCHER, F.: *Die Gebetbücher Kaiser Maximilians I.* = *Philobiblon XVIII* (1974). 241–242.

²⁹ UNTERKIRCHER, F.: *i. m.* 1957. (I. a 28. sz. jegyzet) 55. ÖNB. Cod. 1907., HILGER, W.: *Das Ältere Gebetbuch Maximilians*. Vollständige Faksimile-Ausgabe des Codex Vindobonensis 1907 der Österreichischen Nationalbibliothek. Graz, 1973.

³⁰ DENIS, M.: *Codices manuscripti theologici Bibliothecae Palatinae Vindobonensis. I–II*. Wien, 1795–1800. I. No. 907., HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet), 113.

³¹ Vö. 11. jegyzet., UNTERKIRCHER: *i. m.* 1957. (I. a 28. sz. jegyzet), 55. ÖNB. Cod. 1906.

1513-ban jelent meg a külön erre a célra megalkotott betűkkel, mindössze tíz pergamenre nyomott példányban, a második rész kéziratban maradt. Ugyanennek az imádságoskönyvnek ismert egy kevésbé reprezentatív, kis formátumú, igénytelen betűkkel papírra nyomott kiadása, mely az augsburgi Silvan Othmar nyomdájában jelent meg, év nélkül. Ez föltehetően próbanyomatként szolgált az imádságoskönyv „népszerű” kiadásához.³²

Az első, ún. régebbi és a harmadik, nyomtatásban megjelent imádságoskönyv tartalmi összevetése azt mutatja, hogy a régebbi könyv alapul szolgált az új összeállításához. A két gyűjtemény több szövege teljesen azonos, a szövegek egy részét hasonlóan csoportosították. A szentek köre a harmadik imádságoskönyvben részben módosult, de a hozzájuk kapcsolódó szövegek azonosak, illetve némileg rövidített formában szerepelnek. Néhány imádságnak csupán a címét alakították át, másokat újakkal helyettesítettek. Az imádságok egyéni jellegű összeállítása után a harmadik gyűjteményben egy terjedelmes Mária-officium és egy szent kereszt officium következik, az egyébként mindig — az ún. régebbi imádságoskönyvben is — előforduló litánia itt nem szerepel. Ugyancsak hiányzik a kalendárium, fennmaradt azonban egy, a császár megbízásából a Szt. György lovagrend számára összeállított kéziratot kalendárium, s lehetséges, hogy azt az imádságoskönyv kiegészítésére szánták.³³

Ezeknek a latin és flamand, latin és francia, illetve teljesen latin nyelvű összeállításoknak a sorába utolsóként illeszkedik a Miksa császárhoz fűződő negyedik, immár német nyelvű imádsággyűjtemény, a *Gilgengart*. Ennek mind szerkezete, mind tartalma alapvetően különbözik a három korábbi imádságoskönyvtől. Az összeállításban összesen 47 önálló szöveget találunk.³⁴ Műfaji szempontból többségük imádság (33 db), illetve imádságsorozat (7 db), ezenkívül négy rövid fohász (ún. Spruch), két miseszöveg, illetve miseimádság és egy officium szerepel. A hagyományos (kérő, köszönő, dicsőítő) imádságtípusok mellett néhány jellegzetes későközépkori szövegösszeállítás is szerepel a gyűjteményben: halmozó- és ismétlődőimádságok, valamint egy legendai elemeket felhasználó ún. elbeszélő ima. Ez a műfaji megoszlás jól mutatja, hogy a gyűjteményt világi személyeknek szánták: az önálló imádságok nagy száma tematikus csoportosításban tág lehetőséget nyújt a válogatásra. A terjedelmesebb imádságfüzerek, illetve a rövid fohászok szerepeltetése is a világiak áhítatgyakorlatának eltérő időbeli kereteire van tekintettel. Ugyanezt jelzi, hogy kötött napi imádságrendet feltételező officium csupán egy van a gyűjteményben. Megkönnyítette a használatot, hogy a szövegek egy részénél előzetes tájékoztató ol-

³² UNTERKIRCHER: *i. m.* 1974. (l. a 28. sz. jegyzetet), 252.

³³ UNTERKIRCHER: *i. m.* 1974. (l. a 28. sz. jegyzetet), 252–253.

³⁴ A további megállapítások a kéziratra és az alapjául szolgáló nyomtatványra egyaránt vonatkoznak, mivel a kettő között lényeges tartalmi különbség nincs.

vasható, ami a címen kívül utal az imádkozás alkalmára és módjára, az imádság szerzőjére, hasznára és az általa elnyerhető bűcsúkra.

A kódex szövegeit Vizkelety András katalogizálta, s egyben kísérletet tett a különböző kéziratokban található párhuzamos szövegek egy részének meghatározására.³⁵ Leírására és az általa közölt szövegpárhuzamokra a továbbiakban külön nem hivatkozunk. Mivel itt egy nyomtatvány másolásával létrejött kéziratról van szó, a szövegek párhuzamait és forrásait az egykorú nyomtatott imádságoskönyvekben is keresni kell. Itt nincs lehetőség minden szöveg megemlítésére és az ismert változatok felsorakoztatására, s csupán néhány érdekesebb, gyakran előforduló, kiterjedt szöveghagyományozódással rendelkező jellemző példát emelünk ki. Az első rész bűnbánati imádságai körül az O Herre Ihesu christe ich opffer dir (1r–2r) kezdetű például a trier-i St. Irminen kolostor bencés apácáinak 1500 körül készült imádsággyűjteményében,³⁶ az O Almechtiger und barmhertziger gütiger got (4r–5r) kezdetű egy 16. századi nürnbergi kéziratban szerepel (ez utóbbiban két helyen is).³⁷ A három könyörgésből és a hozzájuk kapcsolt egy-egy *Miatyánkból* álló ún. *Pater noster* imádság (5v–6v) az ismétlődő imádkozás egyik formája, melyhez már a 13. században a három *Ave Maria* elmondása és bűcsüengedély kapcsolódott. A három *Pater noster* hatékonyságát a bevezető megjegyzés hivatott tanúsítani, amely szerint ezáltal egy gyilkos megmenekült: ti. utolsó óráján a kárhozattól. Az O Ewige gothaitt O ware menscheit (7r) kezdetű fohász, melyhez 500 év bűcsű fűződik, előfordul például egy, a 16. század első felében Tegernsee-ben írt imádságosgyűjteményben.³⁸ Az első rész utolsó imádságához, amit bevezetője szerint térden állva kell mondani, 300 év bűcsű kapcsolódik (7r–v).

A második rész Mária-imádságai közül az O Maria ein mitlerin (9r–10r) kezdetű első szöveg Mária nevének öt betűjéről a Mediatrix dei et hominum kezdetű imádság fordítása. Ez az akrosztichon típusú Mária-imádságok egyik elterjedt, gazdag szöveghagyománnyal rendelkező változata. A latin eredetiben minden versszak elején Mária egy-egy titulusa áll (Mediatrix, Auxiliatrix, Reparatrix, Illuminatrix, Advocatrix), melyek kezdőbetűi összeolvasva Mária nevét adják ki. A szöveg előszava (7v–8r) egy strassburgi johannita szerzetes prédikációjára hivatkozik: eszerint aki az imádságot naponta elmondja, nem kerül a pokolba. Ez a meg nem nevezett johannita föltehetően azonos Nikolaus von Löwennel, aki 1371-ben lépett a rendbe és a Strassburg melletti Grü-

³⁵ VIZKELETY: *i. m.* (l. a 3. sz. jegyzetet) II. No. 35.

³⁶ ACHTEN, G. – KNAUS, H.: *Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt*. Darmstadt, 1959. No. 73/267v. Az első rész több szövegét közli PAULUS, N.: *Die Reue in den deutschen Erbauungsschriften des ausgehenden Mittelalters* = *Zeitschrift für Katholische Theologie* 28 (1904). 469.

³⁷ VIZKELETY: *i. m.* (l. a 3. sz. jegyzetet) I. No. 33/124v–129r, 156r–173r.

³⁸ KORNRUMPF, G – VÖLKER, P. G.: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek München. I. Die deutschen mittelalterlichen Handschriften*. Wiesbaden, 1968. No. 269/62r.

ner Wörth johannita kolostor megbízásából irodalmi munkásságot végzett.³⁹ A következő szöveg a Clairvaux-i Bernátnak tulajdonított ún. arany *Ave Maria* (10r–12r), amely nem az ismert imádság egyszerű parafrázisa, hanem az *Ave Maria, ancilla sanctae trinitatis humillima* kezdetű Mária-antifóna másutt is gyakran előforduló fordítása.⁴⁰ A bevezető szerint ezt az imádságot egy angyal adta Szt. Bernátnak, ami utalás Bernát angyalokkal kapcsolatos legendás látomására. Használatát azzal nyomatékosítja, hogy aki áhítattal mondja, nem hal meg bűnbánat, gyónás és a szentségek nélkül, s lelke a mennybe jut. A szöveg szerepel például a *Hortulus animae* egy 15. századi kéziratában,⁴¹ latinul megjelent a gyűjtemény 1503-as strassburgi kiadásában.⁴² A *Hortulus animae* első latin kiadása 1491 körül, első német kiadása 1501-ben látott napvilágot. A további német kiadások jórészt a Sebastian Brant és Jakob Wimpfeling által kezdeményezett 1502-es strassburgi kiadásra mennek vissza, amely jelentősen előmozdította az összeállítás elterjedését. I. Miksa császár családja és a *Hortulus animae* szoros kapcsolatára vet fényt, hogy a Brant-féle *Hortulus animae* 1510-es német nyelvű strassburgi kiadásának kéziratosa másolata 1517–1523 között Németalföldön I. Miksa császár lánya, Margit főhercegnő számára készült.⁴³

A *Frew dich aller gebenedeiste gotes gebererin* (14v–16v) kezdetű szöveg, mely címe szerint pestis, valamint minden testi és lelki veszély ellen mondanó, a *Gaude virgo gloriosa* kezdetű, *Mária hat öröme* néven széles körben elterjedt imádság fordítása.⁴⁴ A téma, Mária különböző számú örömei — Mária hét fájdalmával szembeállítva — különösen a 15–16. századi himnuszoköltészet, ikonográfia és a német hórászkönyvek kedvelt motívuma. Egy Mária kilenc öröméhez fűződő imádság a kódex másik Mária-imádságokat tartalmazó részében szerepel (58r–65v). A két rövid fohászt (16v–17r) követő szöveg, *In mitten unser lebens zeit* (17r), Notker Balbulus *Media vita* kezdetű himnuszának a 15. században keletkezett, számos változatban fennmaradt fordítása.⁴⁵ Az *In*

³⁹ CLEMEN: *i. m.* (l. a 4. sz. jegyzetet) 4.

⁴⁰ JANAUSCHEK, L.: *Bibliographia Bernardiana*. Vindobonae, 1891. XI. No. 9., VÖLKER, P. G.: *Gerard Achten und Hermann Knaus: Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt*. Darmstadt, 1959. = Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur 74 (1963). 41.

⁴¹ BUTZMANN, H.: *Die Blankenburger Handschriften*. Kataloge der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel XI. Frankfurt, 1966. No. 269/265r.

⁴² HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 125.

⁴³ BOHATTA, H.: *Bibliographie der Livres d'heures* (Horae B. M. V.) Officia, Hortuli animae, Coronae B. M. V., Rosaria und Cursus B. M. V. des XV. und XVI. Jahrhunderts. Wien, ²1924. 72–77., HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 123., DÖRNHÖFFER, F. (Hg.): *Seelengärtlein. Hortulus animae*. Cod. Bibl. Pal. Vindob. 2706. I–IV. Frankfurt, 1907–1911.

⁴⁴ CHEVALIER, U.: *Repertorium Hymnologicum. I–VI*. Louvain–Bruxelles, 1892–1920. I. No. 7006.

⁴⁵ *Patrologiae cursus completus... series secunda... accurante J.–P. Migne* (PL) T. LXXXVII. Paris, 1851. 58., WACKERNAGEL, Ph.: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII.*

der dein hilf und beschirmungen fleuch ich kezdetű, szomorúság idejére való szöveg (17v–18v) a *Sub tuum praesidium* kezdetű, legrégebb Mária-imádság fordítása.⁴⁶ Ezt a részt egy Mária-mise szövege zárja (18v–22v), melyben az egyházi év ünnepei szerint más-más szövegre van utalás, s amely II. Orbán pápára vezethető vissza.⁴⁷ Ez a miseszöveg föltehetőleg a óráskönyveken kívül a magán imádságoskönyvekben, így a *Hortulus animaeben* is szinte elmaradhatatlan kis Mária-officiumot helyettesíti.

A harmadik egység a Szentháromság officiumával kezdődik (24r–34v), melynek szerkezetét a napi imaórák alkotják. A kompletórium végén a *Salve regina* antifónával (33v–34v), ami valószínűleg Heinrich von Laufenberg strassburgi johannita teológus fordítása. Ezt követi három imádság a Szentháromsághoz és külön-külön a három isteni személyhez (35r–37v). Ezek latin változata szerepel a *Hortulus animae* 1503-as strassburgi kiadásában.⁴⁸ A részt a Szentháromságról szóló mise zárja (37v–40v).

A Krisztus szenvedéséről szóló negyedik rész első szövege egy nyolc tagból álló imádságsorozat (42r–44v), amely a *Domine Jesu Christe adoro te in cruce pendentem* kezdetű imádság számos változatban gyakran előforduló fordítása, s melynek eredetijét a hagyomány Nagy Szt. Gergely pápának tulajdonította.⁴⁹ A bevezető (41r) szerint a szöveg „Gergely pápa látomása”, tehát a Gergely pápa miséje témájú kép előtt mondandó, s az eredetileg öt imádsághoz a pápák még hármat kapcsoltak, és a vele járó búcsúkat is megsokszorozták és megerősítették. Ennek a résznek az elején épp ilyen, a középkor végén különösen kedvelt ábrázolás látható.⁵⁰ A Krisztus tagjait köszöntő második szöveg (44v–47r) első pillantásra a Clairvaux-i Szt. Bernátnak tulajdonított *Rhythmica oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientis et a cruce pendentisre* emlékeztet, valójában a *Salve tremendum cunctis potestatibus caput* kezdetű imádság fordítása, mely a 16. század elejéről számos változatban

Jahrhunderts. I–V. Leipzig, 1864–1877. II. No. 991–999., CHEVALIER: *i. m.* (l. a 44. sz. jegyzetet) II. No. 11419.

⁴⁶ STEGMÜLLER, O.: *Sub tuum praesidium. Bemerkungen zur ältesten Überlieferung* = Zeitschrift für Katholische Theologie 74 (1952). 76–82., AUER, J. B.: *Unter deinen Schutz und Schirm. Das älteste Mariengebete der Kirche. Leutersdorf*,⁴1974.

⁴⁷ BEISSEL, St.: *Geschichte und Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters*. Freiburg i. Br. 1909. 272, 317 ff., vö. SCHNEIDER, K.: *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg I*. Wiesbaden, 1965. Cent. VI. 43d/8.

⁴⁸ HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 124. 743. sz. jegyzet.

⁴⁹ WILMART, A.: *Auteurs spirituels et textes dévots du moyen age latin*. Paris, 1932. 144. 4. sz. jegyzet., WILMART, A.: *Le manuel de prières de Saint Jean Gualbert* = Revue Benedictine 48 (1936). 283. No. 34., LEROQUAIS, V.: *Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque Nationale. I–III*. Paris, 1927–1943. II. 346. No. 37.

⁵⁰ SCHREIBER, W. L.: *Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle. t. II*. Leipzig, 1892. No. 1455.

ismert.⁵¹ A harmadik imádság bevezetője a búcsúk mellett a szöveg állítólagos eredetéről is tájékoztat: a lateráni Szt. János templomban találták kőre írva, szerzője Szt. Ágoston (47r–48v). A *Deus qui pro redemptione* kezdetű latin eredeti valójában a középkor végén különösen kedvelt pszeudo-ágostoni orációk egyike.⁵² Latinul és németül több kézirat és nyomtatott változata maradt fenn, így például két, 1490 körül Nürnbergben kiadott egylapos nyomtatványban.⁵³ Ennek a Krisztus szenvedéséhez fűződő egész résznek további érdekessége, hogy az első és a harmadik szöveg a különböző reneszánsz pápák által hozzájuk kapcsolt búcsúk részletes leírásával megtalálható Hartmann Schedel egyik kézirat imádságosgyűjteményében,⁵⁴ valamint egy, a *Hortulus animae*vel szoros kapcsolatban álló, 1510 körül apácáknak készített német nyelvű kéziratban,⁵⁵ s mindhárom szöveg szerepel a *Hortulus animae* 1510-ben Strassburgban megjelent német nyelvű kiadásában.⁵⁶ A *Hortulus animae* 1503-as latin kiadásában az első és a második szöveg latin előzménye jelenik meg.⁵⁷

Az áldozási imádságokat tartalmazó ötödik rész első, áldozás előtt ajánlott szövege, Almechtiger barmhertziger got (49r–50v) az Aquinoi Szt. Tamásnak tulajdonított Omnipotens semptinerne deus, ecce accedo kezdetű oráció több változatban fennmaradt fordítása.⁵⁸ A latin szöveg megtalálható Szt. Tamás kisebb műveinek összkiadásában, s másutt is a neki tulajdonított imádságok között szerepel.⁵⁹ A következő szöveg, O Herr der uns under dem wurdigen Sacrament (50v) latin eredetije a *Deus qui nobis sub sacramento* kezdetű liturgikus eukarisztikus imádság, amely szerepel például a III. Frigyes császárnak 1482 körül készített, nagyrészt liturgikus eredetű szövegeket tartalmazó imádságoskönyvben.⁶⁰ Az áldozás előtti szövegek utolsó darabja egy Mária-imádság, O Maria ein gebenedeytte muter (51v–52v), amit három áldozás utáni szöveg követ (52v–57r).

⁵¹ WACKERNAGEL: *i. m.* I. No. (I. a 45. sz. jegyzet) 186–192., (I. a 43. sz. jegyzet), DÖRNHÖFFER: *i. m.* I. 3. 234–239., vö. (I. a 8. sz. jegyzet).

⁵² DÖRNHÖFFER: *i. m.* I. 3. 227–230.

⁵³ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. (GW) I– Leipzig, 1925–. 2985, 2986. Vö. VIZKELETY: *i. m.* (I. a 3. sz. jegyzet) I. 60/8.

⁵⁴ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 121–122.

⁵⁵ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 55–56.

⁵⁶ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 139–140.

⁵⁷ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 124.

⁵⁸ BERG, K.: *Der Tugenden Buch*. Untersuchungen zu mittelhochdeutschen Prosatexten nach Werken des Thomas von Aquin, München, 1964. 70–71., KLAPPER, J.: *Schriften Johannes von Neumarkt. I–IV*. Berlin, 1935. IV. No. 55., No. 60/6.

⁵⁹ *S. Thomae Aquinatis Opuscula Omnia*. Ed. Petri MANDONNET. I–IV. Paris, 1927. IV. 540f., HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet), 52.

⁶⁰ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 111.

A hatodik rész Mária-imádságai közül az első a már említett *Mária kilenc öröme* (58r–65v), amit az ún. *Das guldin Crongebet* (65v–74r), más néven *Mária tíz öröme* imádság követ. A számos 15–16. századi kéziratos változatban ismert szöveg szerepel a *Hortulus animae* 1510-es német nyelvű kiadásában.⁶¹ A rózsafüzérszerű imádság előszava szerint minden „öröm” után tíz *Ave Maria* mondandó, s az egész áhitatot harminc napon át égő fény („licht”) mellett kell végezni. Más változatai szerint ugyancsak harminc napot át kell mondani az ún. *Sancta Maria* imádságot Mária szenvedéséről (75r–81r).⁶² Ez az egyik legelterjedtebb Mária-imádság a középkorban, s szerepel például egy 15. századi német *Hortulus animae* kéziratban.⁶³ A következő szöveg, *Ein schön gebett von unser lieben Frawen schiedung* (81r–83v) a Mária halálát (Transitus Mariae) elbeszélő apokrif történet összefoglalása. Ez valójában nem imádság, hanem a Jacobus a Voragine, Ludolf von Sachsen, Temesvári Pelbárt és mások Mária-legendái nyomán a 15–16. században széles körben elterjedt apokrif irat csodás elemeinek sűrített elbeszélése, melyhez egy imádság (83v–85r) és egy Mária megdicsőüléséről szóló ún. Spruch kapcsolódik (85r–v).⁶⁴

A hetedik részben a hét bűnbánati zsoltár fordítása (87r–99v) az 1499-ben Augsburgban Erhard Ratdoltnál megjelent nyomtatvány fordításaihoz áll közel.⁶⁵ A zsoltárokhoz kapcsolódó mindenszentek litániára (99v–104r) a bencés rendi szentek viszonylag nagy száma jellemző. Rajtuk kívül ugyanitt a középkor végén csupán lokális tiszteletben részesített Szt. Afra érdemel említést, mivel az összeállítás keletkezési helyére, Augsburgra utal. Ezt a részt az „örök bölcsességhez” szóló imádság zárja (104v–105r), melynek latin eredetije megvan például a *Hortulus animae* 1503-as strassburgi kiadásában.⁶⁶

A Szt. Annához fűződő utolsó rész első imádságának bevezetője tájékoztat a szöveghez VI. Sándor pápa által 1494-ben kapcsolt búcsüengedélyről (106r–v). Megemlíti továbbá, hogy az imádságot Szt. Anna képe előtt három-

⁶¹ DÖRNHÖFFER: *i. m.* (l. a 43. sz. jegyzetet) II. 5. 410–417., HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 141., SCHÜTZ, J. H.: *Die Geschichte des Rosenkranzes unter Berücksichtigung der Rosenkranzgeheimnisse und der Marien-Litaneien*. Paderborn, 1909. 176–178., Vö. pl. SCHNEIDER, K.: *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München*. Wiesbaden, 1970. cgm. 462/171v–176r.

⁶² HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 50.

⁶³ BUTZMANN: *i. m.* (l. a 41. sz. jegyzetet) No. 296/243v. vö. pl. SCHNEIDER: *i. m.* 1965. (l. a 47. sz. jegyzetet) Cent. VI. 91/84r–89r.

⁶⁴ JACOBUS DE VORAGINE: *Die Legenda aurea*. Aus dem Lateinischen übersetzt von Richard Benz. Heidelberg, ⁹1979. 583 ff., LUDOLPHUS DE SAXONIA: *Vita Christi*. Nürnberg, 1495. p7/a–q1/b., PELBARTUS DE THEMESWAR: *Pomerium Sermonum De Beata Virgine*. Vel Stellarium Corone beate virginis... Hagenau, 1504. v1/a–v2/a., y7/b–z1/a.

⁶⁵ VIZKELETY: *i. m.* (l. a 3. sz. jegyzetet) II. 85., vö. SCHÖNDORF, K. E.: *Die Tradition der deutschen Psalmenübersetzung*. Untersuchungen zur Verwandtschaft und Übersetzungstradition zwischen Notker und Luther. Köln–Graz, 1967. 33.

⁶⁶ HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 124., DEGERING, H.: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek. I–III*. Leipzig, 1925–1932. No. 578/5v.

szor kell elmondani, és hogy az a pestis ellen is hasznos. A szöveg a bevezetővel együtt számos kéziratos imádságokönyv mellett a Brant-féle *Hortulus animae* 1503-as latin és 1510-es német kiadásában is megtalálható.⁶⁷ Itt olvashatjuk a Szt. Anna kép pontosabb megnevezését is, ami a Szt. Anna harmadmagával típusra utal. Az imádsággal szembeni oldalon pontosan egy ilyen ábrázolás látható. A másik Szt. Anna imádságnak, mely egyben a kódex utolsó szövege, ugyancsak több kéziratos változata ismert a 15–16. századból (106v–109r).

Összegezve az eddigieket: tartalmi szempontból a gyűjtemény középpontjában a középkor végi vallásosság négy legfontosabb tényezője, a bűnbánat, a búcsúk elnyerésének és halmozásának gondolata, valamint a szenvedő Krisztusnak és Máriának a tisztelete áll. Ezen belül meghatározó a Máriához kötődő szövegek nagy száma: a 47 szövegegységből 19 Máriához kapcsolódik, s ezek teszik ki a könyv terjedelmének csaknem felét. Ezenkívül Máriával kapcsolatos szöveg a későközépkori gyűjtemények gyakorlatának megfelelően a nem közvetlenül Máriához fűződő részekben is előfordul. A korabeli gyűjteményekkel szemben a szentek tisztelete meglehetősen háttérbe szorul: közülük egyedül Anna szerepel külön szerkezeti egységben, míg más szenteknek a litániában csupán a neve említődik. Ez közvetve utal Anna tiszteletének páratlan fellendülésére a 15–16. században. A kódexben első helyen álló bűnbánati imádságok az ekkortájt önálló műfajjá szerveződő gyónási tükrök legfontosabb részét alkotják. A halotti imádságok hiánya miatt a halottas könyvek hatása nem kimutatható, s a hóráskönyvek és breviáriumok egyik állandó része, a kalendárium is hiányzik. Több szöveg a középkori, későközépkori legendairódalom imádságokra gyakorolt hatását tükrözi.

A gyakorlati használatot segítették az áldozási imádságok, míg a bűnbánati zoltár a litániával a legtöbb későközépkori imádságosgyűjteményben szerepel. A használhatóságot növeli a búcsúk említése is. A két miseszöveg, az officium és a liturgiában is szereplő szövegek jelzik az összeállítás kapcsolatát a liturgikus imádsággyakorlattal. A humanista vallásosság hatását tükrözi a szoros kapcsolat a legnépszerűbb 16. századi németországi imádságokönyvvel, a *Hortulus animae*vel. Ugyanerre utal az egyházatyák és a reneszánsz pápák, a szövegek vélt vagy valódi tekintélyes szerzőinek említése, az imádságok határozott egyéni elképzelés szerinti összeállítása, a személyes hangvétel, az imádságok áhítatos végzésének hangsúlyozása, valamint az, hogy viszonylag kevés liturgikus eredetű szöveg található a gyűjteményben.

A gyűjtemény forrásait keresve közvetlen előképére nem bukkantunk. Konceptiója eredeti elképzelést tükröz, ugyanakkor szerkezeti egységei és szövegei számos 15. század végi, 16. század eleji német kéziratos és nyomtatott imádságosgyűjteményben megtalálhatók. A fő szerkezeti egységek a bűnbánati zoltárok és a litánia kivételével más sorrendben és további részekkel kiegészítve

⁶⁷ HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 138., 141.

megtalálhatók például az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár egyik bajor – osztrák imádságoskönyvében a 16. század első negyedéből, melynek szövegeit nagyrészt a *Hortulus animae* 1510-es kiadásából vették át.⁶⁸ A két gyűjtemény szoros kapcsolatát mutatja, hogy az esztergomi kéziratot a *Gilgengart* egyik kiadásának két része közé kötötték be. A közvetlen források meghatározását az is nehezíti, hogy a *Gilgengart* szövegeinek többsége latin nyelvű imádságok fordítása, amelyek az egykorú kéziratok imádsággyűjtemények kedvelt darabjai voltak. A szövegpárhuzamok elsősorban bajor és osztrák gyűjteményekből származnak, s erről a területről több olyan, a *Hortulus animae*vel rokon összeállítást ismerünk a 15. század végétől és a 16. század elejétől, amelyekben a *Gilgengart* szövegei közül három-hat részben azonos szövegnek is megvan a párhuzama.⁶⁹

Az összeállító a liturgikus szövegek, közelebről nem azonosítható nyomtatott imádságoskönyvek, kéziratok gyűjtemények, gyónási tükrök mellett⁷⁰ forrásként használta a Brant-féle *Hortulus animae* valamelyik 1520 előtti német nyelvű kiadását. Erre a részleges szerkezeti hasonlóság mellett a számos szöveg szerinti egyezés is utal. A gyűjtemény egészének, illetve egyes szövegeinek hozzárendelését egyetlen *Hortulus animae* kiadáshoz az nehezíti, hogy a különböző kiadások és kéziratok szöveganyaga állandóan változik, s ugyanazon cím alatt egymástól jelentősen eltérő tartalmú és szerkezetű munkák születtek. A szövegpárhuzamok és a szerkezeti hasonlóság mellett a két összeállítás rokonságát húzza alá a címbeli hasonlóság: a *Gilgengart* (*Liliengarten*) a *Hortulus animaere* és annak német változatára, a *Seelengärtleinre* közvetlenül utal.

Az összeállítás címe a szövegek jelentős részével együtt tovább hagyományozódott a 17 – 19. századi népszerű imádságoskönyvekben, s más nyelvekre is lefordították. A „17. század *Hortulus animae*inek legtipikusabb képviselője”, az 1675-ben Pozsonyban megjelent *Liliom kertecske* szerkezete például némi módosulással megfelel a *Gilgengart* szerkezetének, szöveganyaga részben azonos, részben kicserélődött és más szövegekkel bővült.⁷¹ Ugyanennek negyedik kiadása 1779-ben jelent meg Budán és Nagyszombatban.⁷² Az először 1728-ban, majd 1747-ben Nagyszombatban újra kiadott *Lelki liliom-korona* címe szerint „egy név nélkül találtatott régi, de meg-ujjult... imádságoskönyv”: ennek szerkezete már csak távolról emlékeztet a *Gilgengart* szerkezetére, szövegében pe-

⁶⁸ VIZKELETY: *i. m.* (I. a 3. sz. jegyzet) II. No. 63.

⁶⁹ Így pl. KORNRUMPF–VÖLKER: *i. m.* (I. a 38. sz. jegyzet) 8° No. 227, 266, 269, 273, 280., DEGERING: *i. m.* (I. a 66. sz. jegyzet) No. 106, 577.

⁷⁰ További vizsgálatot igénylő lehetséges forrásokra utal CLEMEN: *i. m.* (I. a 8. sz. jegyzet).

⁷¹ *Liliom kertecske az az szép istenes viragokkal ... be vettetett Áetatos könyvecske...* Pozsony, 1675. vö. GAJTKÓ István: *A XVIII. század katolikus imádságirodalma*. Bp. 1936. 42–44.

⁷² *Liliom kertecske...* Nagyszombat – Buda, 1779.

dig csupán néhány alkalomszerű megfelelést találunk.⁷³ A 18–19. században a cím fokozatosan különválik az eredeti gyűjteményből, s a *Marianischer Liliengarten*, *Himmlischer Liliengarten* (*Rosengarten*, *Myrrhengarten*, *Palmgärtlein*) és más hasonló címek alatt számtalan kiadást megért különböző gyűjtemények már csak címükben emlékeztetnek erre az összeállításra.⁷⁴

Illusztrációk, keretdíszek, iniciálék, színezés

A *Gilgengart* keletkezése idején Augsburg a délnémet fametszés egyik központja. Az augsburgi könyvnyomtatás és -illusztrálás ekkor már gazdag helyi hagyományokra nyúlt vissza, s szoros kapcsolatban állt az első számú itáliai nyomdahellyel, Velencével. Az itt készült metszetek többségét a dekorativitás és az itáliai stíluselemek felhasználása együttesen jellemzi. A legtehetségesebb metsző a Dürer-kortárs Hans Burgkmair, aki mellett az I. Miksa császár által kezdeményezett illusztrált kiadványokhoz kapcsolódva a rajzoló és fametszők egész köre alakult ki. Ennek tagjai (Leonard Beck, Jörg Breu, Hans Schäufolein és mások) nagyrészt Burgkmair önállótlan követői.⁷⁵ Az egyetlen kivétel a Petrarca-mester, aki a *Gilgengart* illusztrációit is készítette. Életéről annyit tudunk, hogy a legnevesebb augsburgi származású mesterrel, a jórészt Bázelen dolgozó ifjabb Hans Holbeinnel nagyjából egyidős, amikor 1514 körül megkezdte tevékenységét a városban. Életműve augsburgi kiadványok illusztrációiból, könyvdíszreiből és néhány önálló lapból áll. Elsősorban az augsburgi Grimm és Wirsung nyomdának, föltehetően annak alkalmazottjaként dolgozott, de alkalomszerűen a Miller, S. Othmar és Schönsperger nyomdának is szállít illusztrációkat. Az ő mestere is Burgkmair, de számos ösztönzést merített Dürer, Schäufolein és Beck munkáiból.⁷⁶ Érett stílusára, amit a Petrarca-illusztrációkon, a Cicero-kiadásokhoz és a *Celestina* című elbeszéléshez készített sorozatain figyelhetünk meg a legjobban, a pontos és türelmes megfigyelés, a részletek aprólékos kidolgozása, a rajz finomsága és világossága, a jelek gazdagsága és nagyfokú sűrítettsége jellemző. Sorozatainak többsége, a jelentős számú imádságoskönyvekhez készült illusztráció egy részéhez hason-

⁷³ Lelki Liliom-korona, az az, egy név nélkül találtatott régi, de meg-ujjult, ... fő imádságoskönyv. Nagyszombat, 1728., *Lelki Liliom-korona...* Nagyszombat, 1747.

⁷⁴ Vö. pl. *Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums 1700–1910*. (GV) 88. München–New York–London–Paris, 1983. 524.

⁷⁵ MUSPER, H. T.: *Der Holzschnitt in fünf Jahrhunderten*. Stuttgart, 1964. 171–187., FRIEDLÄNDER, M. J.: *Der Holzschnitt*. Neu bearbeitet von Hans Möhle. Berlin, 1970. 91ff., vö. ZIMMERMANN, H.: *Hans Schäufoleins Holzschnitt-Folgen für Hans Schönsperger*. Das Schwäbische Museum 1930. 138–149.

⁷⁶ MUSPER: i. m. 1927. (l. a 17. sz. jegyzet), SCHEIDIG, W.: *Die Holzschnitt des Petrarca-Meisters in Petrarca's Werk Von der Artzney bayder Glück des guten und widerwärtigen* – Augsburg, 1532. – Berlin, 1955. 21–30.

lóan, csak jónéhány évvel elkészülése után látott napvilágot. A dúcok egy része 1523 körül az augsburgi Hans Steiner, majd onnan 1549 körül a frankfurti Egenolff nyomda tulajdonába jutott. Egy részük ott jelent meg először, más részüket újra és újra lenyomtatták, nem ritkán az eredeti szövegtől függetlenül. A Petrarka-mester az eddigi kutatások szerint I. Miksa kiadói vállalkozásainak illusztrálásában nem vett részt. Egyik önálló lapja azonban a császárt misehallgatás közben ábrázolja, egy másik pedig Dürer ismert Miksa-portréjának általa készített dekoratív keretezésű másolata.⁷⁷

A Gilgengart-illusztrációk értékelésekor figyelembe kell venni, hogy azok a mester első alkotói korszakában, az Ulrich Hutten 1518-ban megjelent Plautusához készített rajzokkal körülbelül egy időben, 1516 körül keletkeztek.⁷⁸ Az életmű más darabjai közül azokhoz az illusztrációkhoz állnak legközelebb, amelyeknek kisebb része 1520-ban jelent meg a *Devotissime meditationes de vita ... Jesu Christi* című elmélkedésgyűjteményben az augsburgi Grimm és Wirsung nyomda kiadásában.⁷⁹ Nagyobb részüket a frankfurti Egenolff nyomtatta ki 1551-ben és 1557-ben.⁸⁰ Ezek az újszövetségi illusztrációk jóval kidolgozottabbak és sűrítettebbek a *Gilgengart* metszeteinél, de a térértelmezés, a centrális mellett az átlós kompozíciós séma előnyben részesítése, a vonalak ökonómiaja, a sötét és világos felületek aránya, valamint a keretdíszek motívumkincese hasonló irányba mutat.

Ezek a metszetek tehát fiatalkori alkotások, s erősen meghatározzák őket az előképek. Míg a gyónási és az áldozási jelenet ábrázolása ebben az időben viszonylag ritka, a többi hat egész oldalas illusztráció témája közkedvelt a 15–16. században. A kódexben hiányzó első lap ábrázolásán szentélyszékben ülő magas rangú pap térdelő előkelő nő (apáca?) gyónását hallgatja. A háttérben templombelső oltárral, melyen feszület alatt János apostol, mellette égő gyertya. A kompozíció kiegyensúlyozott, az alakpár összefogottságát az architektúra zártsága és az oltár jelzésszerű bemutatása hangsúlyozza. A következő finom rajzú és metszésű képen Mária mint a mennyek királynője a szokásos módon, kibontott hajjal sugárkoszorú közepén holdsarlón áll, karjában a ruhátlan gyermek Jézussal (8v). A lap Dürer imádságoskönyvbe készült hasonló témájú fametszetére emlékeztet, de annál finomabb kidolgozású.⁸¹ A harmadik illusztráción a Szentháromság a Gnadenstuhl-típus egyik változata: a felhőkoszorútól keretezett szakállas atyaisten maga előtt tartja a megfeszített Krisz-

⁷⁷ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) No. 576., FRIEDLÄNDER: *i. m.* 107., 55. kép, FRIEDLÄNDER: *i. m.* (I. a 75. sz. jegyzet), MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) No. 583.

⁷⁸ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) 11.

⁷⁹ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) No. L. 63.

⁸⁰ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) No. L. 199.

⁸¹ DÜRER, A.: *Sämtliche Holzschnitte*. Einleitung von André DEGUER. Vollständiges Verzeichnis des Holzschnittwerkes bearbeitet von Dr. Monika HEFFELS. Ramerding, 1981. 200. No. 1.

tust, a bal felső sarokban a szentlélek érkezik galamb képében (23v). A negyedik lap kompozíciója a népszerű későközépkori árbrázolástípus, a Gergely pápa miséje bemutatásával leegyszerűsítve Dürer hasonló témájú nagyméretű fametszetének szerkezetét követi, a jobb és bal oldal felcserélésével: a térdelő pápa előtt az oltárt a szenvedő Krisztus alakjával nem frontálisan, hanem perspektívikusan, átlós irányban helyezi el a kép jobb oldalán (41v).⁸² Ezáltal a pápa figurája kerül a kép középpontjába, míg Krisztus a kép jobb felső sarkába szorul. Gergely fején tiara, mögötte egy kardinális áll, kezében kettős kereszttel. Az oltáron két gyertya között az áldozatbemutatás kellékei, fölötté a pápa látomása: a sebeit mutató Krisztus koporsóból kiemelkedő félalakja. A szenvedés eszközei közül csupán a kereszt, a létra és az oszlop kötéllel jelenik meg az amúgy is kissé zsúfolt kompozíción.

Az áldozási jelenetet ábrázoló ötödik lap szerkezete az előbbinek épp a tükörképe: itt az oltár a kép bal oldalára került át (49v). Előtte miseruhába öltözött pap kezében paténával térdelő férfinak az ostyát nyújtja. A pap alakja által félig eltakart oltáron a gyónási jelenethez hasonlóan kereszt, alatta Mária alakja. Az oltár másik végén nyitott könyv, jobb oldalán a Golgota sematikus ábrázolása. A háttérben a falat gazdag redőzetű kárpit takarja. A hatodik kép a Mária a gyepadon témát mellékalakok nélkül jeleníti meg (57v). Mária gazdag redőzetű ruhában kibontott hajjal szemben ül, mindkét karjában ruhával a gyermek Jézust tartja. Mindkettőjük feje körül glória. A gyermek anyjához simul, de fejét a néző felé fordítja, kezében a földgolyó. A háttérben stilizált táj: jobbra száraz fatörzs, balra minden oldalról meredek hegyoldal. Az ábrázolás távolról Dürer hasonló témájú 1513-as rézmetszetére emlékeztet.⁸³ Az imádkozó Dávid király témájú hetedik képen Dávid hosszú ruhában a nézőnek háttal a kép jobb oldalán fűben térdel, mindkét kezét imádságra emeli (86v). Fején korona, oldalán kard, lába előtt hárfá. A háttérben vízparti sziklás táj növényekkel és épületekkel. Balra fent felhőben az atyaisten félalakja, egyik kezében a földgolyó, a másikkal Dávidra mutat.⁸⁴ A Szt. Anna harmadmagával című utolsó lapon Anna bekötött fejjel középen ül, ölében a gyermek Jézussal (105v). Jézus egyik kezében földgolyó, másik kezével az almáért nyúl, amit a jobbról érkező Mária nyújt neki. Mária másik kezével hosszú, redőzött ruhája szélét magasra emeli, haja kibontva, fején koszorú. Mindhármuk fejét dicsfény övezi.

⁸² DÜRER: *i. m.* 1981. (I. a 81. sz. jegyzet) 139. A téma további párhuzamai: MUSPER, H. T.: *Der Einblattholzchnitt und die Blockbücher des XV. Jahrhunderts*. Stuttgart, 1976. Schr. 1461, 1462.

⁸³ DÜRER, A.: *Sämtliche Kupferstiche*. Hg. von Horst MICHAEL. Kirchdorf/Inn, 1987. No. 68. A téma további párhuzamai: LEHRS, M.: *Geschichte und kritischer Katalog des deutschen, niederländischen und französischen Kupferstichs im XV. Jahrhundert*. Textbd. I–IX, Tafelbd. I–IX. Wien, 1908–1934. VI. 78–79. No. 5–6. Taf. 151. Nr. 401–402.

⁸⁴ A téma további párhuzama: LEHRS: *i. m.* (I. a 83. sz. jegyzet) VI. 136. No. 1. Taf. 158. Nr. 415.

Az átlagosan 85 × 60 mm nagyságú, egész oldalas illusztrációk tematikáját alapvetően meghatározza a kép és a szöveg szoros kapcsolata. A mellékelt ábrázolás témájára két esetben a szöveg közvetlenül is utal. Más esetekben közvetett előképek hatását feltételezhetjük: a hóraskönyvekben például a hét bűnbánati zsoltár előtt rendszerint az imádkozó vagy a fürdőző Batsebát néző Dávid király, a Szentháromsághoz fűződő szövegek előtt a Szentháromság, a szenvedő Krisztushoz szóló imádságok előtt pedig a Gergely pápa miséje témájú illusztrációk szerepelnek.⁸⁵ De míg a hóraskönyvekben az illusztrációknak a szöveggel csaknem egyenlő szerep jut, azokat végigkísérik, itt elsősorban a tagolást, az áhítatra való előkészülést, az abban való megpihenést szolgálják. Ez a sajátosság a *Hortulus animae* strassburgi és nürnbergi kiadásával rokonítja az összeállítást.⁸⁶

Az illusztrációk egy részét a *Gilgengart* kiadásain kívül az idők folyamán az eredeti összeállítástól függetlenül különböző augsburgi és frankfurti kiadványokban többször felhasználták. Így a Szentháromság és az imádkozó Dávid király két képe illusztrálja Luther imádságoskönyvének Schönsperger-féle kiadását (1522 és 1523).⁸⁷ A gyónási jelenet a Petrarka-mester más illusztrációi között szerepel Johannes Pauli *Schimpf und Ernst* című művének 1526-os Steiner-féle augsburgi kiadásában.⁸⁸ Végül a Szentháromság a Petrarka-mester más illusztrációi között ismét feltűnik a *Sanctorum et Martyrum Christi* című gyűjtemény első ábrázolásaként a frankfurti Egenolff kiadásában (1551 és 1558).⁸⁹

Az egész oldalas illusztrációkhoz hasonlóan előképek határozzák meg a keretdíszeket. Motívumaik és azok elrendezése számos különböző provenienciájú, elsősorban németalföldi imádságoskönyv miniatúráira, valamint a játékkártya sorozatok fametszeteire emlékeztetnek. A keretdíszek külső mérete 130 × 90 mm, belső tükörmérete az egész oldalas illusztrációk és az írástükör külső méretének megfelelően 85 × 60 mm. A keret szélessége a különböző oldalakon nem egyforma: a legszélesebb alul, átlagosan 33, a külső oldalon ennek felénél valamivel több, átlagosan 17, a belső oldalon és felül megközelítően azonos, 13 mm. Ezek a méretek a tükör eltérő elhelyezését eredményezik a páros, illetve páratlan oldalakon. A középrészeknek ez az eltolása fölfelé és befelé tudatos szerkesztésre mutat, s a hóraskönyvek mintáját követi.

A mélyebb allegorikus, szimbolikus értelmet nélkülöző keretdíszek meghatározó motívuma különböző természetű és félnaturális módon ábrázolt növé-

⁸⁵ SEIDLITZ, W. von: *Die gedruckten illustrierten Gebetbücher des XV. und XVI. Jahrhunderts* = Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen 5 (1884) 131.

⁸⁶ SEIDLITZ: *i. m.* (l. a 85. sz. jegyzet) 6(1885) 26.

⁸⁷ MUSPER: *i. m.* 1927. (l. a 17. sz. jegyzet) No. L 96.

⁸⁸ MUSPER: *i. m.* 1927. (l. a 17. sz. jegyzet) No. L 109.

⁸⁹ MUSPER: *i. m.* 1927. (l. a 17. sz. jegyzet) No. L 200.

nyek sűrű hálózata. A felismerhető növények közül az árvácska, a nőszirom, a szamóca, a búzavirág és a harangláb fordul elő leggyakrabban, de szerepel a szőlő, a nefelejcs, az ibolya, a mák, a makk, a sarkantyúvirág és a szekfű is. A levelek, bimbók, indák és kacsok között különböző állatok (csiga, madár, bogár, szitakötő és pillangó), valamint puttók helyezkednek el. A kompozíciók telítettségét fokozza, hogy az állatok egy része valamilyen mozgást végez: a csiga mászik, a pillangó szárnyát tárja, a madár repül, csipeget, énekel vagy éppen fejét oldalra fordítja. Három keretdísz meghatározó kompozíciós elemei a legszelesebb részen, alul elhelyezett puttók: számuk kettő vagy három, s ezáltal a kereten belül miniatűr jelenetet alkotnak. Az egyik lapon két puttó egy-egy virág szárát tartja (11r és 50r), a másikon a köztük lévő virággal teli váza fölé fogják (19r és 53r), a harmadikon pedig három puttó egy serpenyőt ugrál körül, kettő kezében kanállal (42r és 106r). Ugyanezek a motívumok további elemekkel kiegészítve feltűnnek a Petrarka-mester más kiadványok számára készített keretdíszein, így mindenekelőtt a már említett *Devoïssime meditations...* című gyűjtemény 1520-as és 1521-es kiadásában.⁹⁰ A kódex 23 lapját keretező eltérő díszek száma 14, számuk a hiányzó első lappal együtt eredetileg 15 volt. Közülük kilenc egyszer megismétlődik (1r és 35r, 5v és 86v, 8v és 66v, 9r és 38r, 11r és 50r, 19r és 53r, 23v és 75v, 24r és 87r, 42r és 106r), öt csupán egyszer fordul elő (41v, 49v, 57v, 58r, 105v). Mindig körülveszik az egész oldalas illusztrációkat és a velük szemben lévő szöveges oldalakat, ezenkívül a nagyobb szerkezeti egységeken belül a hangsúlyosabb szövegrészek kezdetét díszítik. Elsődleges szerepük a dekorativitás növelése, és sem az egész lapos illusztrációkkal, sem a szövegek tartalmával nincsenek közvetlen kapcsolatban. Az egész oldalas illusztrációk és a keretdíszek között megfigyelhető némi stílusbeli különbség abból is adódhat, hogy azokat nem ugyanaz a formametsző készítette.

A csaknem minden árnyékolást nélkülöző keretdíszeknél jól látható, hogy a metszetek utólagos színezésre készültek. A színezett fametszet nem ismeretlen a Petrarka-mester életművében: a *Liber selectarum cantionum* című, 1520-ban megjelent énekgyűjtemény vörös és arany színekre hangolt nagyméretű lapját W. von Seidlitz „a német reneszánsz legizlésebb színezett fametszetének” nevezi.⁹¹ A metszetek illuminálását és az inicilákat föltehetően ugyanaz a kéz készítette. Az iniciálék és az illusztrációk színezése rozsdásbarna, ún. bolus alappal készült, míg a keretdíszeknél bolus alap nincs, aranyat is csupán az árnyalás hangsúlyozására használt a miniátor. Az iniciálék és az illusztrációk aranyozása egyaránt rendkívül gazdag. A betűk négyzetes alapozását vékony fekete vonal keretezi. A bolus alap és a betű keretezése néhány iniciálénál hiányzik (pl. 42r), két esetben pedig a kezdőbetű helye üresen maradt (38v, 50v). A hiányzó

⁹⁰ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzetet) No. L 73, L 77.

⁹¹ Idézi MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzetet) 16., No. L 58.

iniciálék mellett a miniátor gyors munkájára utal, hogy az iniciálé alapozása néha kifut a keretből, s más betűk egy részét eltakarja (pl. 6r), hogy az iniciálé fölöslegesen ismétli a szókezdő betűt (pl. 3r, 7r), s hogy néhány iniciáléba téves betű került (pl. 16v). Az iniciálékban a betűk színe kék vagy arany, a háttér az aranynak a betűnél sötétebb árnyalata. A tiszta rajzú, minden díszítőmotívum nélküli iniciálék többsége O betűt formáz, de ezenkívül csaknem minden más betű is előfordul.

A keretdíszek színezése némileg esetleges, mivel az ismétlődő keretek illuminálása részben eltér egymástól. A leggyakrabban használt szín a kék, piros, zöld, sárga, arany és ezek árnyalatai. A háttér gazdag aranyozása a fametszet egyes részleteit — elsősorban az árnyékolást és a körvonalakat — helyenként teljesen elborítja, amint ez például a *Mária a holdsarlón* című képen megfigyelhető (8v). A ruharedőzetet a miniátor párhuzamos vékony aranyvonalakkal mintázza, az árnyékolást sűrű apró vonalkázással élénkíti. Színhasználata hagyományos: Mária ruhája általában vörös, palástja kék, az atyaisten ruhája kék, palástja vörös, Szt. Anna ruhája viola, köpenye piros, a gyermek Jézust beburkoló kendő, a keresztrefeszített Krisztus ágyékkendője és a szentlélek galambja fehér színű. Dávid király ruháját vörös, Gergely pápa és az áldoztató pap öltözetét kék, fehér, arany és bordó, az áldozó férfi köntösét viola, a tájat zöld, az eget és a vizet kék, a Mária a gyeppadon témájú képen pedig a fatörzset barna színűre festette.

A dús színezés ellenére is megállapíthatjuk, hogy a fametszetek művészi értéke nem mérhető a Petrarka-mester érett korszakának legkvalitásosabb darabjaihoz, mégis az egész életműnek és az alkotó fejlődésének egyik jellegzetes oldalát mutatják, s csírájukban magukon hordják a későbbi művek sajátosságait. Jellemző rájuk a térbeli sűrítés, az egész felület életre keltése a vonalakkal, a sík felülettel rokon formák előnyben részesítése, míg a térbeli viszonyok és az alakok kevésbé kidolgozottak. A kézirat alapjául szolgáló nyomtatvány színezetlen példányán jól látható, hogy a finom rajz gyakran az adott dekoratív elemek folyamatos továbbszövése. A Petrarka-mester nem törekszik mély perspektíva hatásra s a vonalak kecses játékára, az alapvető képi elemekre és azok kapcsolatára összpontosít. Rajzának ornamentális gyökere a színezés által is erősítve a keretdíszekben jut legvilágosabban kifejezésre, amelyeken az észak-itáliai, velencei illusztrációs grafika befolyása is felismerhető. A keretdíszek mozgalmassága sajátos ellentétet alkot a középképek kiegyensúlyozott felépítésével, s hatásosan zárja le a többnyire asszimmetrikus figurális kompozíciót.

* * *

A kódexben a későközépkori vallásosság forrásai között kiemelkedő szerepet játszó imádságoskönyveknek egy olyan egyedivé tett változatát láthatjuk,

amely egyrészt híven tükrözi a német későreneszansz udvari kultúra kisugárzó hatását, másrészt fontos állomását jelzi a középkori és későközépkori vallási szövegek popularizálódási folyamatának. Közvetlen előzménye I. Miksa császár sokoldalú irodalmi és művészeti elképzeléseinek egyik utolsó megnyilvánulása, melyben a keresztény tanítás és szimbolika a humanista vallásosság elemeivel ötvöződik. Legfontosabb közvetett forrása a 16. századi közép-európai vallásosság egyik legelterjedtebb imádságosgyűjteménye, amely jelentős hatással volt a következő két évszázad populáris jámborságára. A kódex ráirányítja a figyelmet a korszakváltásra a sokszorosító technikák történetében, melynek során a kéziratok fokozatosan átadják helyüket a kézzel, majd a fametszetekkel díszített ősnyomtatványoknak, míg végül a miniátor szerepét is a nyomda veszi át. A kézirat unikum jellegét a feltételezett első tulajdonos személye, az előképül szolgáló nyomtatvány írástípusának pontos másolata, a nyomtatvány fametszeteivel történt díszítés, illetve a metszetek színezése adja a miniatúrafestészet szabályai szerint. Míg a metszetek színezése a délnémet illuminálás késői, hanyatló korszakát tükrözi, a fametszetek stílusukat és tartalmukat tekintve egyaránt szoros kapcsolatban állnak a szövegekkel. A metszeteket egy később antik és humanista irodalmi alkotások illusztrálásával hírnevet szerzett mester készítette, akinek tevékenysége e művei által közvetlen kapcsolatba került az I. Miksa császár által ösztönzött nagyszabású illusztrációs vállalkozásokkal.

KNAPP, ÉVA

Gilgengart. Ein deutschsprachiges Gebetbuch vom Anfang des XVI. Jahrhunderts

Im Kodex Cod. germ. 3 der Universitätsbibliothek Budapest können wir eine individuelle Variante der Gebetbücher erblicken, die unter den Quellen spätmittelalterlicher Frömmigkeit eine wichtige Rolle spielten. Einerseits spiegelt er die Ausstrahlung der höfischen Kultur der deutschen Spätrenaissance wider, andererseits bezeichnet er eine wichtige Station im Popularisierungsprozeß mittelalterlicher und spätmittelalterlicher religiöser Literatur. Die unmittelbare Vorlage zum Kodex bildet eines der letzten unter den vielseitigen literarischen und künstlerischen Vorhaben des Kaisers Maximilian I., in welchem sich christliche Lehre und Symbolik mit den Elementen humanistischen Religionsgefühls vermischt. Die wichtigste indirekte Quelle für ihn lieferte eine Gebetsammlung, die zu den populärsten Gebetbüchern mitteleuropäischer Religiosität im 16. Jh. gehörte und eine bedeutende Wirkung auf die allgemeine Frömmigkeit der nächsten zwei Jahrhunderte ausübte. Darüber hinaus ist unser Kodex ein wichtiges Dokument jener Umwandlung, die sich in der Geschichte der Vervielfältigungstechniken zu jener Zeit vollzog und in deren Laufe die Handschriften allmählich von den zuerst mit der Hand, später mit Holzschnitten verzierten Wiegendrucke verdrängt wurden, bis zuletzt die Druckereien selbst die Rolle des Miniators übernahmen. Der Kodex Cod. germ. 3 der Universitätsbibliothek ist ein Unikum: Er ist es durch die Persönlichkeit des vermutlichen ersten Besitzers, durch die genaue Nachahmung der Schrift des zur Vorlage dienenden Druckes, durch die Ausschmückung mit den Holzschnitten desselben sowie durch die Kolorierung der Holzschnitte nach den Regeln der Miniaturmalerei. Während die Kolorierung die

späte Epoche der süddeutschen Illuminationskunst, ihren Verfall widerspiegelt, stehen die Holzschnitte stilistisch und inhaltlich gleichermaßen in engem Zusammenhang mit den Texten. Der Meister dieser Holzschnitte hat später durch die Illustration antiker und humanistischer Werke Berühmtheit erlangt, und seine Tätigkeit wie seine Bilder brachten ihn mit den von Kaiser Maximilian I. ausgehenden großen Illustrationsvorhaben in unmittelbare Berührung.